

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2774>

Number: 33 , p. 475-490, Spring I 2015

İNANCIN OLUŞUMUNA DAİR BİLİŞSEL BİR YAKLAŞIM

A COGNITIVE APPROACH TO EMERGENCE OF BELIEF

Tuncay AKSÖZ

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Psikolojisi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

Özet

Dini ve dini inancı araştıran birçok farklı teori ve disiplin bulunmaktadır. Fakat yaklaşık 30 yıldan bu yana yeni bir disiplinin doğumuna şahitlik etmekteyiz. Dini inceleyen bu disiplin, Bilişsel Din bilimidir. Aslında Bilişsel Din Bilimi, bilişsel bilimin alt dalı olan bir disiplindir. Bu disiplin, diğer yerleşik teori ve disiplinlerden farklı olduğu iddiasındadır. Kısaca CSR olarak ifade edilen Bilişsel Din Bilimi, daha önce dilbilimcilerin dilin evrenselliği ortaya koymaya çalıştıkları gibi, insan bilişinin özelliklerini göz önüne alarak dinin ve dini inancın insanoğlundaki evrenselliğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Biz bu çalışmamızda CSR'deki dini inancın ne olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca bilişsel yapımızın dini inancı nasıl ürettiğini ve bilişsel yapımızın dini inanca olan yatkınlığını sunmaya çalışacağız. Çünkü CSR'ye göre bilişsel yapımızdan dolayı dini inanca yatkın olarak doğmaktayız. Bu çalışmada Bilişsel Din Bilimi dini inanca dair yaklaşımlarını ve teorilerini ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca bu disiplinle ilgili eleştirilere de yer vereceğiz. Çünkü evrim tekrar yeni bir bakış açısıyla dinin karşısına çıkmaktadır. Bunu da sezgi, içgüdü, zihin, biliş gibi psikolojik kavramlar üzerinde açıklamalar yaparak gerçekleştirmektedir. Ayrıca yapay zekâ, bilgisayar bilimi, nörobilim gibi disiplinleri de içerisine alarak bilimsellik iddiasında bulunmaktadır. Bundan dolayı din ve inançla ilgili ciddi ve önemli iddialara ve din karşıtı bir söyleme sahip olan bu disiplinin Türkiye'deki din psikologları tarafından haberdar olunması gerektiğini düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Bilişsel Bilim, Bilişsel Din Bilimi, En Az düzeyde Sezgi Karşıtlığı, Olayların Arkasında Sebep Arama, Dindarlık Şekilleri, Teolojik Doğruluk, Adaptasyon, Bilişsel Yan Ürün

Abstract

There are many different theories and disciplines which are trying to research religion and religious belief. But since nearly 30 years, we have been witnessing the birth of a new discipline, CSR (Cognitive Science of Religion) which is studying religion. In fact CSR is the subdiscipline of CS (Cognitive Science). It claims its difference from the other disciplines and theories which are situated. CSR is trying to find universality of religion and religious belief in all human beings with the features of human cognition as linguistics has done with the universality of language before. In this research we are trying to explain what the religious belief is in CSR. We are going to present the tendency of our cognitive structure to religious belief and how our cognitive structure produces religious belief. Because we are born with the tendency of religious belief because of our cognitive structure according to CSR. In this study, we try to explain the main theories and approaches of it and lastly we try to give the general critics of this

discipline. Because Evolution occurs against religion with a new approach again. It manages that by making explanations on psychological concepts like instinct, mind, cognition, intuition. Beside that It claims its scientific dimension including artificial intelligence, computer science and neuroscience. Therefore I believe that psychologists of religion in Turkey should be aware of this discipline which has serious and important arguments on religion and belief and antireligious rhetoric.

Key Words: Cognitive Science(CS), Cognitive Science of Religion(CSR), Minimally Counterintuitiveness(MCI), Hypersensitive Agency Detection Device(HADD), Modes of Religiosity, Theological Correctness(TC), Adaptation, Cognitive Byproduct

GİRİŞ

Din geçmişte olduğu gibi bugünde varlığını devam ettirmektedir. Bilimin gelişmesiyle beraber dinin ortadan kalkacağına dair yaklaşımların geçerli olmadığı hâlihazırdaki durumda ortaya konmuştur. Çünkü din, dini inançlar ve dini ritüeller her yerde bulunabilmektedir. Konumuz olan Bilişsel Din Bilimi dinin geleceğine dair iddialara sahiptir. Aslında dinin gelecekte var olacağına dair ortaya koyduğu iddiaların dinin yararına mı yoksa zararına mı olduğu bir tartışma konusu olmaya adaydır. Fakat bilim ile din arasındaki bitmeyen mücadelenin CSR ile devam ettiği düşünülürse bilimin hâlâ bu mücadeleyi kazanmadığı bir gerçektir. Her ne kadar bu yeni disiplinle ilgilenenlerin bir kısmı dinin gerçekliğini ortaya koymak için bu disiplinin yanında yer alsın da büyük bir kısmı dinin suni bir gerçeklik, ya da tesadüfün eseri olarak ortaya koymak için bu yaklaşımın yanında yer almaktadır.

Bilim ve din kavramları birbirine zıt, düşman, ilişkisiz, farklı olarak algılanması göz önüne alındığında, bu disiplinin iki kavramı da gövdesinde barındırması dikkate değerdir. İlahiyat, felsefe, sosyoloji, psikoloji ve antropoloji gibi sosyal bilimlerin din hakkında söylediklerinin yanında bilimsel olduğu iddiasında olan ve bu bilimlerin yorumlayıcı yaklaşımından ziyade açıklayıcı bir yaklaşıma sahip olduğunu söyleyen bir disiplinin neler söyleyeceği incelenmeye değer olabilir. Bu yaklaşımda dini açıklamanın, onu sadece yorumlamaktan daha uygun olup olmadığına dair tartışmalar yer almaktadır. Dinin insanın biyolojik yapısından ortaya çıktığına dair iddiaların şüpheli olmasına rağmen, din psikolojisi ve sosyolojisinin asla dışında kalmayan açıklayıcı modeller dini araştırmalarda 20 yıldır yer almaktadır. Dinin uyum sağlayan biyolojik unsurları ile dini tecrübe, dinin sosyal ekolojisiyle yakından ilişkili olduğundan dolayı teorisyenler biliş ve biyoloji arasındaki ilişkinin nasıl olduğunu göz önünde bulundurması gerektiğine (Andresen, 2001: 10) dair iddialar bulunmaktadır. Hatta din ile ilgili evrimsel çalışmaların teologlar ve teoloji için dinin yeniden yorumlanmasında gerekli bir önkoşul (Turk, 2009: 141-146) olduğu; dini davranışlar kültürün geri kalanı gibi biyolojik süreçlerle ilişkili olduğu ve bunların evrimsel biyoloji tarafından araştırılabileceği ifade edilmektedir.

Fakat yeni gelişmekte olan bu disiplinin gerçekten ne kadar katkı sağlayacağı ya da sağlama ihtimalinin olup olmayacağı ancak bu disiplinin tanınması ve değerlendirilmesiyle olacaktır. Türkçe’de neredeyse bu konuda hiç çalışma yok denebilir. Bilişsel Bilim ile ilgili çalışmalar olsa bile Bilişsel Din Bilimi ile alakalı bir çalışmaya rastlayamadık. Bu yüzden bu disiplinle ilgili yapılan değerlendirmelerimiz tanımlayıcı, açıklayıcı ve eleştirel olacaktır. Bu disiplinin ne olduğu, tarihi, konuları, teorileri, kavramları ve bu discipline dair yapılan eleştiriler çerçevesinde bu çalışma oluşturulmuştur.

Din ile ilgili iddiaları ve söylemleri olan bu disiplinin dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü evrimsel psikolojinin konuşulduğu, nöroteoloji ve nörobilim gibi bilimlerin ortaya koyduğu tezler göz önüne alındığında teolojinin bu söylemlerden haberdar olması

gerekmektedir. Ayrıca bilimsel bakış açılarında interdisipliner yaklaşımların revaçta olduğu gözlemlendiğine göre bu çok disiplinli yapı, arkasına bilimleri de alıp biliş, zihin, sezgi, tecrübe, içgüdü, hafıza gibi psikolojik kavramlarla inanç ve inancın oluşumu hakkında çeşitli iddialarda bulunuyorsa din psikolojisinin buna duyarsız kalması düşünülemez.

BİLİŞSEL BİLİM

Bilginin kullanımı, edinimi ve temsillerini anlamaya dayanan disiplinler arası bir aktivite olan bilişsel bilim 'zihnin yeni bilimi' olarak ifade edilmekte ve bilişsel bilimin, bilişsel altıgen denen -psikoloji, antropoloji, felsefe, dilbilim, nörobilim ve bilgisayar bilimi- altı bilimden oluşmaktadır (Kihlstrom, 2008). Buna yapay zekâyı da ekleyebiliriz. Çünkü yapay zekâ ile ilgili çalışmalardan sonra Christopher Languet-Higgins tarafından 1973 yılında Bilişsel Bilim terimi ilk olarak ifade edilmiştir. Yapay zekânın merkezi yaklaşımı olan bilişimsel model ile insanın ortaya koyduğu performans modellenmektedir. Bilişsel bilimde bu metodu kullanılmaktadır (Thagard, 2014). Çünkü Bilişsel bilim zihin, beyin, bilgisayar kavramlarının birbirine benzerliği ve her birinin diğeri hakkında ortaya koyduğu görüşlere dayanmaktadır. Bundan dolayı Bilişsel bilimin temel hipotezine göre teorik olarak zihni anlamak için en verimli yaklaşım temsil ve bilişimsel modeldir. Çünkü insan düşüncesinin kompleks yapısını anlamak için kullanılan en iyi metotlar psikolojik ve nörolojik deneyler ile bilgisayar modelleme yönteminden elde edilmektedir. Bundan dolayı Bilişsel bilimdeki birçok çalışma zihin, bilgisayarvari zihinsel temsillere ve bilgisayar algoritmalarına benzer bilgisayar süreçlerine sahiptir (Thagard, 2014). Bu nedenle araştırmacılar karışık temsillere ve bilgisayar prosedürüne dayanan zihin teorileri geliştirmeye başlamışlardır. Kurumsal olarak başlangıcı ise Bilişsel Bilim Cemiyetinin 1970'lerin ortalarından itibaren Bilişsel Bilim dergisiyle olmuştur. Kuzey Amerika, Avrupa, Asya ve Avustralya'da 90'nın üzerinde üniversitede Bilişsel Bilim programları açılmıştır (Thagard, 2014). Sloan Vakfı ise 1976'da bilişsel bilim ile ilgili bir program başlatmıştır (Kihlstrom, 2008).

Sosyal bilimlerdeki davranışçılıktan uzak biliş çalışmalarındaki hareketlerle beraber modern Bilişsel Bilim disiplini 1950'lilerde modern dijital bilgisayarların gelişimiyle ortaya çıkmıştır (Andresen, 2001: 3). George Miller ise 11 Eylül 1956'da bilişsel bilimin doğuşunu ortaya koymuştur (Kihlstrom, 2008). George Miller, John McCarthy, Marvin Minsky, Allen Newell, Herbert Simon ve Noam Chomsky Bilişsel Bilimin kurucuları olarak değerlendirilebilir (Thagard, 2014).

Türkiye'de ise Bilişsel Bilim programı altında Boğaziçi, ODTÜ, Özyeğin ve Yeditepe, Bilkent üniversitesinde bulunmaktadır. Fakat buradaki çalışmalar konumuz olan bilişsel din bilimi ile alakalı değildir.

BİLİŞSEL DİN BİLİMİ

Bilişsel Bilimlerin bir alt disiplini olarak 90'lı yıllarda ortaya çıkan Bilişsel Din Bilimi (Smedes, 2014: 191) ilk olarak Stewart Elliott Guthrie tarafından ileri sürülmüştür. (Martin, 2004: 201). Son 20 yıldır da evrimsel psikoloji ve bilişsel bilimlerden aldığı teoriler ile dini düşünce ve dini davranışı açıklamaya çalışmaktadır (Visala, 2009: 8).

Bilişsel bilimlerdeki ilerlemeler, bazı inanç türlerinin diğerlerine nazaran neden yenilendiğini ve neden insanların bazı inançları diğerlerine nazaran neden kabullendiğini açıklamak için yeni yollar ortaya koymaya çalışmaktadır. Neden bilişsel sistemimizin yapısı bu tür inançları oluşturduğuna dair doğal tezler ortaya koyduğu iddiasında olan (Barrett ve Lanman, 2008: 109-110) interdisipliner bir yaklaşımdır. Bundan dolayı 'Dinin Doğallığı Tezi' olarak ifade edilmektedir (Barrett, 2000: 29). CSR' nin odaklandığı problemler şunlardır: 1) İnsan zihni dini fikirleri nasıl ortaya çıkarır? 2) İnsan dini fikirleri nasıl edinir? 3) Hangi eylem türleri

bu tür fikirleri hızlandırır? (Lawson, 2000: 344) 4) Bütün dünyada din neden bu kadar yaygındır? 5) Neden dini uygulamalar bütün kültürlerde ortak özelliklere sahiptir ve insanlığın tarihine ve doğasına din nasıl bu kadar derinden yerleşmiştir? (Barrett and Burdett, 2011) 6) Din neden devamlılık göstermektedir? (Visala, 2009: 3) 7) Bütün kültürlerde neden din vardır ve belirli dini fenomenler neden tekrarlanmakta, yenilenmektedir? (Sorensen, 2005: 466) Kısaca Bilişselciler dini düşüncenin ortaya çıkışı, devamlılığı, dini fikirlerin zihinsel temsiller içerisindeki yeri, dinin kültürler arasında yer alması ve benzerliği, dini sistemlerin gelişimi ve şekli hakkında bugün çeşitli görüşler ortaya koymaktadırlar. Bu konularda açıklamaların odak noktası, tanrı kavramlarının bilişsel temelleri ve tanrı kavramları etrafında şekillenen dini davranış ve topluluklar üzerinedir (Tremelin, 2004: 340).

Bu sorular daha önce de çeşitli disiplinler ve yaklaşımlar tarafından sorulmuş ve cevaplar bulunmaya çalışılmıştır. Fakat CSR'yi farklı kılan özellikler şunlardır: 1) dini inancı evrim ve bilişsel bilim ile açıklamaya çalışan disiplin olması; (Sagar, 2011: 4) 2) tarihsel olarak dünyadaki birçok dini açıklamak için ortaya konulan sebeplerin çok ikna edici olmaması; (Barenthin, 2013:3) 3) interdisipliner bir yaklaşım olması ve tarihsel olarak birbirinden ayrı insan, toplum ve fen bilimleri gibi farklı disiplinlerin bir araya getirmesi; (Tremelin, 2004:341) 4) açıklayıcı bir yaklaşım kullanmasıdır (Visala, 2009: 151).

Bilişsel Din Bilimine dair evrensel olarak kabul edilmiş bir teori ve CSR ile profesyonel olarak ilgilenenlerin kabul ettiği metodolojik bir manifesto olmamasına rağmen (Visala, 2009: 17) CSR'yi oluşturan temel ifadeler şöyle sıralanabilir: 1) İnsan zihninin temel süreçleri, kültürel çevreyi göze almazsak aynıdır. İnsanın ortak biyolojik yapısından dolayı, zihinler her yerde benzer sezgisel muhakemeyi oluşturur. 2) Bilişsel bilimlerin gösterdiği insan zihni genel bir amacı işleyen aletler değil belirli problemleri çözen alt sistemlerden oluşmuştur. 3) Bu alt sistemler doğal ve sosyal dünyayı göz önüne alarak algı ve bilişi şekillendirir. Bunlar dışarıda olanı pasif ve rastgele almazlar. 4) İnsan zihninin bu özellikleri dini düşünce ve eylem de dahil insanın düşünce ve eyleminin yenilenen şekillerini belirler ve kısıtlar. 5) Bundan dolayı dini düşünce ve eylemin yenilenen özellikleri kavramsal yapılara başvurularak açıklanabilir. Belirli düşünce ve eylemler, insan zihnindeki belirli dinamiklerden dolayı diğer düşünce ve eylemlerden daha sık ortaya çıkacaktır (Barrett, 2007b: 62).

CSR'nin ortaya çıkması sağlayan 4 gelişme ise şunlardır: a) Psikoloji ve bilişim bilimindeki bilişsel devrim yani zihnin kendisine sunulan bilgileri kaydedip hafızasına alan boş bir sayfa olmadığı; insan zihninin bilginin edinimini ve aktarımını sağlayan, doğuştan getirdiği mekanizma, model, şema ve eğilimlere sahip olmasıdır. b) Bilişsel psikolojinin, insan zihninin doğuştan getirdiği eğilim ve bilgi işleme süreçlerinin farklı bilgi alanlar üzerinde farklı etkileri olduğuna dair ortaya çıkan fikir birliği yani zihnin belirli fonksiyonlara sahip belirli alanlarının olması. c) Bilişsel psikolojiye bir tepki olarak bilişsel antropolojinin ortaya çıkışı yani insan zihni kültürel ortamda sunulan bütün bilgileri sadece kaydedip edinmez aynı zamanda bilgiyi dönüştürerek kültürü de dönüştürür. Kültür ile zihin arasındaki ilişki tek yönlü değil çift yönlüdür. Zihin bilgiyi elde eder ve kültürü dönüştürür. d) Darwinist evrimin ortaya koyduğu kavramların kültürel evrime uygulanmasıyla ortaya çıkan Kültürel Darwinizm. Yani kültür, insan zihninde yaygın bireyseller temsillerdir ve bazı temsilleri seçer bazılarını seçmez (Visala, 2009: 10-11).

Bugün CSR düzinelerce yayını, çok sayıdaki akademik birimi ve merkezleri ile bu merkez ve birimlerin önemli aktiviteleri ve 100'den fazla üyesi olan akademik kurumu (Uluslararası CSR birliği - The International Association for The Cognitive Science of Religion) bulunmaktadır. CSR'nin bulguları popüler medyanın da ilgisini çekmektedir: New York Times Sunday Magazine ve Atlantic Monthly gibi (Barrett, 2007a: 768). Justin Barrett ise CSR'in genel

okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlayan öncülerden biridir (Barret, 2007a: 780). Ayrıca bilişsel bilimlerin dinle alakalı ilk çalışmaları E.T.Lawson ve R.N.McCauley (dilbilim), Pascal Boyer (evrimsel psikoloji), Stewart Guthrie ve Harvey Whitehouse (bilişsel psikoloji) aittir (McCauley ve Whitehouse, 2003). CSR ile ilgili önemli kişiler şunlardır: E. Thomas Lawson, Robert McCauley, Harvey Whitehouse, Pascal Boyer and Justin Barrett, Scott Atran, Ilkka Pyysiainen, D. Jason Slone, Stewarth Guthrie, Todd Tremlin, Jesse Bering, Frank Keil, Dan Sperber, Leda Cosmides, John Tooby and Steven Pinker (Visala, 2009: 8-9).

BİLİŞSEL DİN BİLİMİ İLE İLGİLİ TEORİLER

Burada ele alacağımız Bilişsel Yan ürün teorisi ve Adapatasyon teorisi destekleyici teorilerdir. Genel teoriler olarak kabul edilir. Diğer ele aldığımız teoriler kişi merkezli teorilerdir.

Bilişsel Yan Ürün

CSR teorilerinin dinle ilişkili 3 yaklaşımı vardır: 1) Dini düşüncelerin doğruluğunu reddeden katı natüralizm 2) Katı natüralizmin arkasındaki fizikalist yorumları reddeden geniş naturalizm de ise CSR teorileri, dinin doğru ya da yanlış olması konusunda ilişkili değildir. 3) Çok az kişinin savunduğu pozitif "dini" ilişki de ise CSR, dini düşüncelerin bilişsel yapımız tarafından nasıl üretildiğini göstermektedir (Visala, 2009: 153-154). Bu yaklaşıma göre dini ritüelleri, yapılarını ve etkinliklerini kültürel bilgilerin belirlemesinden ziyade; dini ritüellerin ortaya konması diğer eylemleri de ortaya koyan bilişsel mekanizmalarımıza bağlıdır. Dini ritüellerin sıradan ritüellerden ayıran ise dini ritüelin içinde yer alan doğaüstü etken kavramıdır (Barrett, 2000: 32). Bilişsel teoriler dini davranışları, farklı amaçlar için evrilen fakat dinde karar kılan insanın bilişsel kapasitesinin yan ürünü olarak değerlendirilir. Herhangi bir eylemi açıklamak için kullanılan bilişsel mekanizmalar dini ritüelleri açıklamak içinde kullanılır (Turk, 2009: 142). Kısacası bu anlayışa göre din farklı bir bilinç durumu değildir. Din sıradan bilişsel süreçlerin toplamının oluşturduğu bir üründür (Upal, 2005: 227).

Düşündüğümüz, konuştuğumuz, hissettiğimiz her şey beynimizin yaptığı faaliyetler olduğu ve ilahi zihinlere sahip varlıklar değil, ilahi düşüncelere doğal olarak ayarlı zihinlere sahip varlıklar olduğumuz görüşü (Tremlin, 2004:343- 344) 'dini bilişin ortaya çıkışı, yürümek, konuşmak kadar doğaldır' anlayışına götürmektedir (Smedes, 2014: 194). Ayrıca CSR'nin kültürel evrimi, biyolojik evrimin benzer kavramları kullanılarak açıklaması ve insan zihin yapısının ortaya çıkışı doğal seleksiyona bağlaması CSR'yi dini düşünce ve davranışların dini olmayan bilişimizin yan ürünü olduğu iddiasına götürmektedir (Visala, 2009: 41-48).

Kısacası bu teoriye göre bazı bilim adamlarının söylediği gibi dini biliş saçma ya da bir soyutlama değildir. Fakat dini biliş dinden ayrı birçok kavramla uğraşan bilişsel mimarimize bağlıdır. Dini düşünceler evrim tarafından tasarlanmış örtük bilişsel sistemlerin yanlış kullanımından kaynaklanmaktadır (Boyer ve Ramble, 2001: 535).

Adaptasyon

Bilişsel Bilim göre çoğu inanç tecrübeden kaynaklanır. Bu tecrübe evrimsel tecrübedir. Bu evrimsel tecrübe, çoğu inancın dayandığı sezgileri oluşturan zihin yapılarını şekillendirmiştir. Kişisel tecrübe evrimsel tecrübede kök salan tecrübeleri tetikler. Ayrıca inançlar bir kez adapte edilince tecrübelerimizi ve tecrübe etme yollarımızı etkileyebilirler. Bundan dolayı inançlar tecrübeleri etkilediği kadar tecrübelerde inançları etkiler (Bresfold, 2005: 189). Evrime göre farklı fonksiyonlara sahip olan beyin evrimleşerek insanoğluna spritüel bir tecrübeye sahip olacak potansiyel sağlar. (Barenthin, 2013: 59)

Bu teoriye göre bilişsel programlar uyumdan kaynaklanan çevresel probleme, evrimsel cevapların bir sonucu olan zihin yapılarıdır (Bresfold, 2005: 178). Fakat insan soyu üzerindeki seçici baskı sadece çevreden gelmez; aynı zamanda sosyal bağlamdan da gelir. Dini sadece bilişsel yaklaşımın bilişsel mekanizmalarıyla değil aynı zamanda çevre ve sosyal bağlamla anlayabiliriz (Barenthin, 2013: 9). Bazı din bilişsel bilimciler dini düşüncelerin bir kez bir toplumda ortaya çıkmasından sonra dini olmayan toplumlara göre bu düşüncelerin hayatta kalmasının ve yeniden üretilmesi açısından daha avantajlı olduğunu ortaya koymaktadırlar. Yani dini ritüeller adapte edilebilen uygulamalardır ve bu uyumlulukları hem genetik, hem kültürel hem de evrimsel olarak devamlılıklarını arttırır. Ayrıca dini düşünceler ve ritüeller, insanların daha işbirlikçi ve prososyal olan toplumlarda olmayanlardan göre daha çok açığa vurulur (Barrett and Burdett, 2011). Dayanışma içerisindeki guruplarda yaşamının uyum sağlayıcı faydaları olduğu düşünülür. Bunun sebebi dayanışmanın gurubun büyümesine yol açması; bununla beraber gurup üyeleri arasındaki uzmanlaşmanı artmasına yol açmasıdır. Gurup içinde yer alan bireyler avcılık ve tarım gibi konularda uzmanlaşmayı seçebilirler. Bütün gurup bu ayarlamalardan yararlanır ve yüksek derecede bir dayanışma olmazsa bu gerçekleşmez (Sagar, 2011: 26). İnsanlar gurup içinde düşünme ve hareket etmeye böylece biyolojik olarak adapte olurlar (Barenthin, 2013: 59).

Bilişsel Din Bilimi evrimle ilgi dayanak noktası şudur: İnsanların mevcut tecrübelerin ötesinde düşünme, çıkarım yapma sistemlerini ve programlarını çalıştıran bilişsel yeteneğinden dolayı; deneye dayanan kavramları ve doğaüstü güçleri içeren inanç sistemlerini ve inançları tutabilirler ve devam ettirebilirler. Çünkü insanın mevcut tecrübelerinin ötesinde düşünebilmesini ve bilmesini sağlayan hayal gücü kapasitesi vardır. Bu hayal gücü kapasitesi insan zekâsı için gereklidir. Diğer canlıların aksine; insanlar bilgilerini kitaplardan, hikayelerden, iletişimin analogik, mecazi temsillerinden elde eder. Zihinsel süreçlerimiz fiziksel olarak bizim yanımızda olan kişi ve nesnelere ilgili çıkarımlar yaparak, ya da bize fiziksel olarak yakın olmayan kişi ve nesnelere ilgili çıkarımlar yaparak çalışır. Bu kapasitenin harika evrimsel bir avantajı olduğu ifade edilmektedir. Çünkü olaylar meydana gelmeden önce ya da bizden belirli bir mesafede ortaya çıkmadan önce ayrıntılı stratejiler geliştirmemizi; ayrıca fiziksel olarak bizim uzağımızda olan, yanımızda olamayan şeylerden haberdar olmamızı sağladığı belirtilmektedir. Sonuç olarak metafizikle ilgili bir insan zekâsının olduğu; bunun da günlük tecrübelerimizdeki fiziğin ötesi için evrimleşmiş bir zekâ kapasitemiz dayandığı iddia edilmektedir (Bresfold, 2005: 180-181).

En Az Düzeyde Sezgi Karşıtlığı

En başarılı kültürel kavramlar olan görülen en az düzeyde sezgi karşıtı kavramları (Smedes, 2014: 193) CSR'nin bir tür amiral gemisidir ve en temel görüşlerinden birisidir. Bu kavramı ortaya atan Pascal Boyer'dir (Visala, 2009: 53-54). Başarılı kültürel kavramlar olmalarının sebebi bilişsel sistemimize ağır gelmemeleri olarak gösterilmiştir (Barrett, 2007a: 772). CSR ile ilgili araştırmalar yapan bilim adamı Ilkka Pyysiainen; sezgi karşıtı varlık teriminin tanrıyla açıklayan en iyi kavram olduğunu ifade etmiştir (Tremlin, 2003: 255).

Bu teoriye göre insanoğlu sezgisel olarak olayların arkasında bir varlık olduğu duygusuna sahiptir. Fakat tanrı ile ilgili bütün inançlar sezgi karşıtıdır. Sezgi karşıtı demek mantıksız ya da doğru olmayan demek değildir. Sadece sezgisel olmayı ifade eder. Yani insan zihninde otomatik olarak oluşmaz. Tırtılların kelebek olması sezgi karşıtıdır. Kelebekleri büyüleyici ve acayip yapan budur. Diğer bir deyişle sezgi karşıtı olma, dini inançları önemli ve ilginç yapan parçadır. Eğer sezgi karşıtı unsurlar olmasaydı, ne hatırlamaya çalışacak ne de hatırlayabilecektik. Sezgi karşıtı olma, birçok yararlı ve belirgin çıkarımları içeren inançları hatırlamaya değer kılmaktadır (Bresfold, 2005: 183). Çalışmalar biraz sezgi karşıtı olan

düşüncelerin tamamen sezgisel olan ve radikal bir şekilde sezgi karşıtı olan düşüncelerden daha kolay hatırlandığını ifade etmiştir. Ayrıca CSR katkı sağlayan önemli kişilerden biri olan Pascal Boyer çoğunlukla sezgisel olan fakat biraz değişikliğe sahip olan düşüncelerin yayılmaya en uygun olan düşünceler olduğunu ifade etmiştir (Barrett and Burdett, 2011). Justin Barrett ise dini kavramlardaki sezgi karşıtlığının seviyesini 4 efsaneyle ölçerek, sezgi karşıtlığı en yüksek olan dini düşüncenin başarısının en yüksek olduğunu ortaya koymuştur (Oviedo,2008: 388). MCI tezine göre içinde tek bir bozukluk olan en az derecede karşı sezgisel düşünceler saf sezgisel ve en yüksek derecede karşı sezgisel düşüncelere göre seçici bir avantaja sahiptir. CSR yazarlarına göre en başarılı dini düşünceler olan tanrılar ve ruhlar en az derecede karşı sezgiseldirler (Visala, 2009: 152).

Pascal Boyer, dini inançların geçişini sağlayan teori olarak ifade ettiği MCI (en az düzeyde sezgi karşıtlığı) teorisine bağlı olarak tamamen sezgisel kavramların zorlanmadan ulaştırabilmesine rağmen; zihnimizin sezgisel açıklamalarından biraz olsun ayrılan kavramları, her şey eşit olsa bile daha başarılı bir şekilde geçirilebileceğini ifade etmiştir. Bu avantaj, kavramsal sistemimizi zorlamadan kaçınan MCI' den kaynaklandığını, çitin bir kenarında havlayan kahverengi bir köpek ile öbür yanında havlayan ve katı cisimlerden geçen bir köpeği kıyasladığında 2. köpeğin sezgi karşıtı olduğunu ve mevcut bir olayla ilgili kavramsal sistemler yüklenmeden daha çok dikkat çektiğini belirtmiştir. Ona göre metal parçalarından geçen ve tavuk doğuran, geçmişe doğru giden, zihinleri okuyabilen, her baktığımızda kaybolan bir köpek fikri büyük oranda sezgi karşıtı bir kavrama sahiptir. Boyer 1. ve 3. köpeğin değil, 2. köpeğin daha iyi hatırlanıp daha içtenlikle aktarılabilirliğini iddia etmektedir. Bundan dolayı Boyer'in tahminine göre 2. köpek en iyi hatırlanacak, her yerde insanlar tarafından iletilebilecektir; yani aktarılabilir olacaktır. Yaptığı çalışmayla -354 kişiyle yapıyor- çoğunluk sezgi karşıtı özelliklere sahiptir ve bunların % 99'u tek sezgi karşıtı bozukluğuna, yüzde 1 ise 2 tane sezgi karşıtı bozukluğuna sahiptir. 354 kişiden hiçbiri ikiden fazla bozukluğa sahip değildir. Ayrıca Barrett ve Nyhof MCI kavramlarının sezgisel ve kültürel açıdan çok geniş geçiş avantajına sahip olduğu iddiasını deneysel olarak test etmişlerdir (Barrett, 2007a: 771). Pascal Boyer'e göre çarşambaları var olan ve insanların yaşamlarını kontrol etmek için bir etkisi olmayan tanrı fikri çok az ilgi çekicidir ve önemli bir şey ifade etmez. Fakat her daim her yerde var olan, her şeyi bilen, kötülere cezalandırıp iyileri mükâfatlandıran tanrı fikri daha çok şey ifade eder. Belirgin inançlar hatırlanabilir. Eğer bir inanç tamamen sezgiselse -yani bir insanın zihninde otomatik olarak ortaya çıkıyorsa- önemli bile olsa hatırlanmaya değer değildir. Çünkü onu hafızada tutmaya gerek yoktur. Zaten bilinçsiz sezgimizde depolanmıştır bile. Kuş bize doğru uçtuğunda korkmayı hatırlamamıza gerek yoktur. Kedi arabamızın önüne çıktığında, yoldan sapmayı hatırlamamıza gerek yoktur. Çünkü sezgi karşıtı şeyler hatırlamayı gerektirir (Bresfold, 2005: 182). Fakat bu teorideki en az ifadesi önemlidir; çünkü bozulmalar fazla olursa ne işe yarayacak, ne hatırlanacak, ne de kolayca aktarılabilir olacaktır (Barrett, 2000: 29). Pascal Boyer ve Charles Ramble; Fransa, Gabon ve Nepal gibi farklı kültürlerde yaptıkları deneylerde şablonlardaki insan, hayvan ve nesne düzeyindeki kavramsal bozulmaların daha hatırlanabilir olduğunu test ederek ortaya koymuşlardır. Dini inançtaki farklılıklara, yerel dini kavramlara ve bunların aktarımındaki farklılıklara rağmen; şablonlardaki bozulma yaklaşımının farklı kültürlerde benzer olduğunu ve hatırlama ile ilgili benzer sonuçlar ürettiğini ortaya koymuşlardır. Deneylerdeki sonuçlar; farklı kültürlerdeki dini kavramların yenilenen özelliklerinin, bu hatırlamanın sonuçları olduğunu göstermiştir. Kısacası saçma ve tuhaf dini kavramlar hatırlanamaz ve bundan dolayı nesillere aktarılamaz (Boyer ve Ramble, 2001: 535).

Sonuç olarak bu teoriye göre dini kavramların ortak özelliği doğal sıradan kavramları üreten şablonlar içinde yer almalarıdır. Dini kavramları üretmek için kullanılan şablonlar,

belirli temel özelliklere sahiptir. Dini temsiller iki koşulu yerine getiren zihinsel temsillerin bir birleşimidir: 1. Dini kavramlar, ontolojik kategorilerdeki varlıkların belirli özelliklerini bozup değiştirirler. 2. Diğer özelliklerini ise korurlar; bundan dolayı dini kavramlar aynı şablonları kullanır: İnsan, nesne, hayvan. Fakat bu şablonlara yeni özellikler etkileyerek bu şablonların genel özelliklerini bozarlar. Örneğin insanlar hayaletle ilgili hikâyeleri dinlediklerinde, kişi şablonunu bozan belirli özelliklerle karşılaşılır; duvardan geçen, ruh olan, ölü olan, özel güçleri olan gibi. Fakat burada insan bilinçsiz olarak insan şemasına ait özelliklerin var olduğunu da düşünecektir. Bundan dolayı doğal olmayan bir tecrübe yaşamınıza rağmen hayaletle ilgili tecrübenizin çoğunu doğal dünyanın şablonlarına dayanmaktadır. Dini kavramları hatırlanabilir kavramlar yapan şey bu kategorilerdeki bozulmalardır. Ontolojik kategorileri bozan bu ifadeler standart çağrışımlardan ve tuhafılıklardan daha fazla hatırlanacaktır. Ayrıca bunun kültürler arası bir olgu olduğu ifade edilmektedir (Slyke, 2005).

Olayların Arkasında Sebep Arama

Tanrılara olan inancın neden yaygın olduğu ile ilgili en eski bilişsel ifadenin antropolog Stewart Guthrie'nun antropomorfizm teorisi olduğu ifade edilmektedir. Dini, bir tür antropomorfizm olarak gören Guthrie (Guthrie,1996: 412) insanların, insana benzer şekillere ve bunlara ait bilgilere eğilim gösterdiklerini ifade eder. İnsanlar ve diğer varlıklar-yırtıcı memeliler- hayatta kalmak ve nesillerini devam ettirmek için evrimleşerek çevrelerindeki, tehditleri karşı koymuşlardır. Hışırtnın arkasında rüzgârı farz etmekten ziyade, iradesi olan bir varlığı farz etmişlerdir. Onun bir varlık olduğunu farz etmek ve yanılmak, gereksiz yere kaçmak gibi şeylere neden olabilir fakat tam tersi durumda eğer o bir kaplan ise ve kaçılmazsa, öğlen yemeği olma tehlikesi vardır (Barrett, 2007a: 772-773). Bundan dolayı HADD evrimsel psikologlara göre bu doğal seleksiyondan kaynaklanan hayatta kalma mekanizmasıdır (Barenthin, 2013: 5). Guthrie, etrafımızdaki olayların arkasında insana benzer varlıklarla ilgili delilleri bulma eğilimiyle evrimleşmenin, doğal güçlere ve olaylara insana benzer varlıkları ve tanrıları izafe etmeye yol açtığını ifade eder. Bu olayların arkasında bir sebep aramayla ilgili bilişsel sistemdir. HADD ifadesini ilk defa Barrett kullanmış, hiperaktif kelimesini daha sonra hiperhassas olarak kullanarak daha fazla girdiyi elde etmek için değiştirmiştir. HADD, insan formu ve bir varlık bulmak için çok bilgiye ihtiyaç duymaz. Bebeklerde yapılan deneyler HADD'nin bebeklerin ilk 5 ayında aktif olduğunu göstermiştir (Barrett, 2007a: 773). Yani onlar doğuştan inanmaktadırlar, her şeyi bilen ve her şeyi kavrayan tanrı inancına da hazırdırlar (Barrett, 2007a: 774). Bu yüzden çocukların, dünyanın insan olmayan varlıklar tarafından tasarlandığına dair erken gelişen bilişsel eğilimi, tanrıyı çocuklar için edinilmesi doğal bir fikir haline getirir (Oviedo, 2008: 387). Hatta Deborah Kelemen, İngiliz ve Amerikalı çocuklarından elde edilen bilgilere dayanarak; dindar yetişkinler tarafından kendilerine kasıtlı olarak öğretilmemesine rağmen, çocukların dünyayı amaçlı olarak gördüklerine dair güçlü bir eğilimleri olduğunu ortaya koyarak çocukların sezgisel teistler olduğunu ifade etmiştir (Barrett, 2007a: 774).

Bilişsel antropolog Pascal Boyer doğaüstü ve insanüstü kavramlarını dini davranışın merkezi olarak görür (Turk, 2009: 142-143). Bundan dolayı HADD'nin bazı bilim adamlarını, tanrılara olan inancı oluşturmak için merkezi bir nokta olduğuna ve tanrılara olan inanç ve fikirlerin yaygınlaşmasında ve yenilenmesinde HADD'nin rolü olabileceği fikrine götürmüştür. HADD tecrübeleri, tanrı kavramının aktarılmasında ve üretilmesinde hissi bir isteklendirme sağlar. Çünkü Tanrıya inanmanın ve onunla ilgili konuşmanın diğer sebebi; sezgisel açıklaması olmayan olayları açıklama yeteneğidir. Olaylara biyolojik ve fiziksel sebepler bulan sezgisel muhakeme sistemiz hastalık, doğal afetler gibi önemli olayları tatminkâr bir şekilde açıklamada başarısız olduğunda psikolojik açıklamalara

eğilim duyduğumuz ifade edilmiştir. Psikolojik varlıklar insanlardan farklı güçlere sahip olduğu için, tanrılar böyle bir muhakeme ile ilişkilendirilebilir. Bu olaylar tekrarlandıkça, bu tür muhakeme şekilleri tanrı kavramının aktarımında ve onlara olan inanca, artan bir yatkınlık ve destek sağlar (Barrett, 2007a: 773-774).

Sonuç olarak Bilişsel Din Biliminin temel öncülüne göre inançların kendisinden türediği temel tepkiler, daha sıradan amaçlar için evrimleşmiş olan bilişsel kapasitelerin ve bilişsel programların bir sonucudur. Olaylar Arkasında Sebep Arama bunun bir örneğidir. Tanrılara ve ruhlara olan inanç HADD'nin bir sonucu olarak açıklanabileceğini; insanlar içgüdüsel olarak olayların arkasında bir özne olduğunu varsayma eğiliminde olduğunu iddia etmektedir. Bir çocuk garip bir kazada öldüğünde, Tanrının bunun oluşmasına neden izin verdiğini, hangi şeytani ruhun buna neden olduğunu ya da anne babasının bu sonucun oluşması için neler yaptıklarını bilmek isteyeceğimizi söylemektedir (Bresfold, 2005: 179). Çünkü doğayı fiziksel olarak açıklamaktan ziyade amaçsal terimlerle açıklamaya dair bilişsel bir eğilimimiz (Sagar, 2011: 25) olduğu iddia edilmektedir.

Teolojik Doğruluk

Bu teori Justin Barrett'a aittir. İnançlı ve inançlı olmayan insanlarla Amerika ve Hindistan'da Barrett ve meslektaşları tarafından yapılan bir dizi araştırma, yetişkinlerin tanrı kavramını, dikkat çekici bir şekilde farklı yollarla ortaya koyduğunu göstermektedir. Bir insanın teolojik inancını mevcut bir olaya bağlı olmadan belirttiği bütün örneklerde, yetişkinler teolojik olarak doğru bir tanrı anlayışını ortaya koymaktadırlar. Bununla beraber yetişkinlerin bilgileri değerlendirmek için tanrı kavramını kullandıkları mevcut bir olay esnasında, onların tanrı kavramının daha az TC ve daha fazla antropomorfik olduğu ifade edilmektedir. Birçok farklı fiziksel ve zihinsel özelliğe bağlı olarak yetişkinler, mevcut bir olaya dayanmayan teolojik doğruluk tanrı kavramı ile mevcut bir olaydaki daha antropomorfik tanrı kavramı arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Mevcut bir olayla ilgili yetişkinlerin daha akıcı işleme sahip kavramları yani insana benzer kavramlar kullandığı belirtilmiştir (Barrett, 2007a: 770). Diğer bir deyişle inançlı insanlar, bilinçli olarak onayladıkları ve resmi teolojik önermelerle çelişkili olan fonksiyonel inançları sürekli rutin ve ısrarlı bir şekilde kullanmaktadırlar. Bunun nedeni fonksiyonel inançların aslında teolojik muhakemeden değil, sezgisel olarak belirlenmiş davranışlardan türemesidir. Örneğin tanrının her şeye gücü yeten ve fizik kanunlarıyla sınırlandırılmadığına inanan insanlar; kırık bir sal ile ıssız bir adada karaya oturduklarını varsaydıkları bir durumda, tanrıya gelip sallarını tamir etmesi için dua etmekten ziyade Tanrının birisini onları kurtarması için göndermesine dua edeceklerini ifade etmişlerdir. Bunun sebebi fiziksel olarak var olmayan bir varlığın (Tanrı) fiziksel bir olayı direkt olarak etkilemesi ve yönlendirilmesinden ziyade, başkasının dikkatini çekmesi ve etkilemesinin sezgisel olarak daha muhtemel olmasıdır (Bresfold, 2005: 186). Buna benzer bir sonucu Kuzey Amerika Protestanlarında talepte bulunan duayı inceleyen Barrett da ortaya koymuştur. Protestanlara tanrıdan istekte bulunma öğretilmesine rağmen, sebepliliği göz önüne alarak istekte bulunma konusunda yönlendirilmemişlerdir. Örneğin anahtarlarımızı kaybettiğimiz zaman, psikolojik olarak (nerede bıraktığımızı ya da nerede aramız gerektiğini hatırlatması) bizi etkilemesini tanrıdan isteyeceğimiz ya da tanrının fiziksel olarak (cebimize anahtarları koymasını) hareket etmesini isteyeceğimiz iddia edilmektedir. Her bir durum, her şeye gücü yeten tanrı için mümkündür. Fakat TC'nin bulguları, psikolojik ve sosyal olarak hareket eden psikososyal bir varlığı isteyen sezgisel bir tercihi ortaya koymuştur. O zaman insanlar neden dua ettikleri sorusu akla gelmektedir. Herhangi bir var sayılmış bir durumda genç yetişkinlerin dua stratejilerinin ne olacağını araştıran anketlerle; Barrett, bu genç yetişkinlerin biyolojik ve fiziksel

sebeplerden ziyade; psikolojik ve sosyal açıdan hareket eden tanrı için dua ettiklerine dair bulgular elde etmiştir (Barrett, 2007a: 777).

Dindarlık Şekilleri

Harvey Whitehouse Papua Yeni Gine'deki gözlemlerinden ortaya çıkardığı bir teori olan dindarlık şekilleri teorisi dini inancın hatırlanması ve aktarılmasıyla ilgilidir. Yani bilişsel yapımızın hafıza boyutu ile ilgili bir teoridir. Çünkü inançlar insan zihninin evrensel bilişsel yapısına dayanmaktadır. Bu teori iki hafıza şekline dayanmaktadır: olay ve semantik hafıza. Olay hafızası kişisel olayları depo eder; çünkü önemli bir gün şok edici ve acıklıdır. Semantik hafıza, tekrarlanan olayları depolar. Bireysel olaydan ziyade senaryo olarak depolar. Örneğin, 11 Eylül saldırıları duyduğunda nerede ve kiminle olduğunu hatırlar. Fakat kiliseye düzenli giden birisi ve sıra dışı bir şey olmadıysa sadece geçen yıl orada genel olarak ne olduğunu hatırlar (Vial, 2004: 294).

Whitehouse'ın teorisini ortaya çıkarmak için Papua yeni Gine'li köylülerle iki yıl yaşamıştır. Hassas ve zengin gözlemler yaparak teorisinin ve ampirik açıdan tutarlı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Whitehouse'ın Papua Yeni Gine'de doktrinel tarz olarak gözlemlediği şey Pomio Kivung inancıdır. Bu inanç, iki tür dindarlığı yani doktrinel ve imaj dindarlık tarzını ortaya koymuştur. Pomio Kivung inancında günlük tapınak başışı, başka bir tapınakta haftada iki kez başış, haftalık aile tapınağındaki başışlar, iki haftalık bahçe toplantıları, halk toplantılarında üç farklı hatibin Pomio Kivung toplantılarını anlatması gibi ritüeller yer almaktadır. Bu dindarlığın bu uygulamalarından dolayı Whitehouse sıkıcı bir etkiye sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu bıktırıcı durumdan dolayı ayrılıkçı bir grup ortaya çıktığını ifade etmiştir. Atalarının ruhunu çağırmaya çalışan bu grup imaj dindarlığına mensupturlar. Yenilikçi ritüeller ortaya koymuşlardır; fakat başarısız olunca grup dağılmış, üyelerin çoğu Pomio Kivung'a geri dönmüştür. Whitehouse her beş yılda böyle bir grubun ortaya çıktığını gözlemlemiştir (Vial, 2004: 296).

Bilişimizden ortaya çıkan inançlar, imaj (imagistic) dindarlığı ve doktrinel dindarlık olarak ifade edilen iki şeklin sosyal ve bilişsel dinamikleriyle açıklanabilir. IM (imaj dindarlık şekli); olay hafızasıyla ilişkili, seyrek ve canlı ritüelleri kullanarak, kişinin dini sembol ve sözler üzerinde tekrar tekrar düşünmesini sağlar. DM (doktrinel dindarlık şekli) ise; anlamsal hafızayla ilişkili, sık ve cansız ritüelleri ve talimatları kullanarak doktrinin varlığını sürdürmeye çalışır. Eğer birey her ne sebeple olursa olsun bu iki, dindarlıktan birine yeterince katılmazsa, dini inançları bilişine yapışıp kalacağı; bu dindarlık tarzlarına katılmayan bireylerin ise bilişsel açıdan inançlarını tutmaları için daha fazla bedel ödeyecekleri belirtilmiştir. Fakat günlük yaşamda ve sezgisel mantığa ait çoğu durumda bu inançlar iş görmeye devam edecektir (Barrett ve Lanman, 2008:111).

Doktrinel dindarlığın özelliklerini şunlardır: rutin ritüeller; aktif ve merkezi bir liderlik; inançların basmakalıp olması ve dini prensiplerin belirgin hafıza sisteminde genel bilgi şemaları olarak kodlanması (Martin, 2004: 203); daha az heyecan uyandırması; tekrar eden vaaz ve dini metinler ile kompleks teolojik metinlerin aktarımı; hiyerarşik bir yapının olması; benzer katılımcılardan meydana gelen bir cemaat oluşturmak istemesi ve hızlı bir şekilde genişleme potansiyeline sahip olması (Barrett, 2007a: 778); doktrinlerin değişmezliği sağlamak için liderlerin denetim ve kontrolün sağlanması; düşük oranda eleştirinin ve yorumun olmasıdır (Vial, 2004: 295).

İmaj dindarlığının özellikleri şunlardır: nadir fakat göze çarpan, duygusal olarak hatırlanabilir, şaşırtıcı ve heyecan verici uygulamaların olması; alıcı kişilerin arasında kişisel ve samimi eleştirilerin ortaya çıkması; kişisel tecrübe ve olaylar ile otobiyografik hafızada düzenlenmesi (Martin, 2004: 202); çeşitli olması ve kesin olmaması (Bresfold, 2005: 184); resmi

görüşe bağlılığın aksine katılımcıların spontane bir şekilde ritüelin anlamı üzerinde fikirlerini dile getirebilmesi; aktif liderlik engellenmesi; merkeziyetçiliğin ve ortodoksinin olmaması; çok uzağa geniş bir şekilde yayılmasının zor olmasıdır (Vial, 2004: 295).

Bu iki dindarlık şeklinin dışında ortaya konulan bir dindarlık şekli daha vardır. Bu 3. dindarlık şekli Ilka Pyysiainen'nin insanların doktrinel bağlamdaki mevcut inanç ve davranışları olarak ifade ettiği ve diğer iki şeklin arasında bir yerde bulunan bir dindarlıktır. Ilka bu dindarlık şeklini, Barrett'in teolojik doğruluk olarak isimlendirilen çalışmasından çıkarmıştır. Araştırmada insanlar kendilerine sorulan teolojik sorularda teolojik olarak doğru cevap vermişler; fakat gerçek bir zaman ve olay sürecinde ise teolojik olarak doğru olmayan yani antropomorfik kavramlarla olaya yaklaşmışlardır. Pyysiainen Teolojik dindarlık kavramlarını doktrinel dindarlık şekline, Teolojik Yanlılık kavramlarını ise İmaj dindarlık şekline bağlamıştır. Pyysiainen'in yaklaşımı dindarlık şekillerini çoğaltmak değil; bu iki şekil arasındaki ilişkilerin türlerini çoğaltmaktır (Vial, 2004: 299).

ELEŞTİRİLER

Elbette ki yeni ortaya çıkan ve tam olarak yerleşmemiş bir disiplinle ilgili çeşitli eleştiriler olacaktır. Bu eleştirilerden ilki CSR'nin indirgemeci bir yaklaşıma sahip olduğu iddiasıdır. Çünkü CSR dini inanç ve hareketlerin temeli oluşturan bilişsel süreçleri yani sistemin temelinde yatan mekanizmaları araştırdığı için indirgemeci bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Örneğin tanrı kavramını bu mekanizmanın bir ürünü olarak ele almaktadır (McCauley, 2008: 112-113). CSR, dinde yer alan bilişsel ve nörolojik süreçleri açıklayarak dini bilişte önemli rol oynayan örtük sistemleri ortaya koymaktadır. Dindeki bilişsel sistemlerin rolü önemli olmasına rağmen dini bilişsel sistemlere indirgemek gerekli değildir. Bu yüzden dini inançların gelişimi sadece evrimleşmiş örtük bilişsel sistemlerle sınırlandırılmaz. Dini düşüncelerin gelişimi ve oluşumu, hem kültürel hem de bilişsel süreçlere bağlıdır (Slyke, 2005). Ayrıca İslam ve diğer dinlerin vahiy ve peygamber anlayışları da dinin kaynakları arasındadır. Fakat CSR bunu dikkate almamaktadır. Çünkü CSR'deki Tanrı kavramı geleneksel Judo-Hıristiyan ve İslami tanrı kavramı değildir. Buradaki tanrı kavramı hayalet, şeytan, insan başlı at, yarı insan yarı at, uzaydaki yaratık gibi doğaüstü varlık kavramına daha yakındır (Sagar, 2011: 19). Ayrıca CSR'deki inanç kavramı 'faith' kelimesinin değil, İngilizcedeki 'belief' kelimesinin karşılığıdır (Oviedo, 2008: 390). Bunların dışında dinin sosyolojik, tarihi, teolojik antropolojik, psikolojik yönleri de böylece göz ardı edilmiş oluyor. Kısacası Bilişsel Bilim dine yaklaşırken bireyin beynine odaklanarak sadece mikro dinamiklere göz önüne almış; makro dinamik olan tarih boyunca oluşmuş olan sosyal boyuta odaklanmamıştır (Barenthin, 2013: 7). CSR, bir bilimden ziyade dini süreçleri daha iyi anlayan faydalı bir disiplin olmak istiyorsa, teolojiyle daha yakından bir ilişkiye girerek (Oviedo, 2008: 393) indirgemeci yaklaşımı aşmalıdır.

İkinci eleştiri kültürel bir ideoloji olmasıdır. Çünkü Bilişsel Din Bilimi; kültürel olarak oluşturulmuş, etnoğrafik, Protestan orta sınıf erkeklerin oluşturduğu, batı düşüncesinde kaynaklanmış bir ideolojidir (McCauley, 2008: 113). CSR yazarları arasındaki farklılıklar bize CSR'yi bir teori ya da sıkıca bağlı bir teori olmadığını göstermektedir (Visala, 2009: 51). Evrimsel perspektife sahip bilim insanlarının da içinde yer aldığı, insan beynini araştıran birçok bilim insanının dindar olduğu ifade edilmektedir. Hatta CSR üzerine çalışan bazı araştırmacılar dini inançlarını açıkça ortaya koydukları ifade edilmektedir (Tremelin, 2004: 343). Kişilerle ve coğrafyayla sınırlı oluşu CSR'nin, henüz olgunlaşmamış bir bilim olduğunu göstermektedir (McCauley, 2008: 114 -115).

Üçüncü eleştiri insanları bir bilgisayar olarak ele almasıdır. Çünkü CSR zihin ve beynin bilgisayara benzer şekilde bilgi alıp işleyen yapısından dolayı insanları hissiz bilgisayarlar olarak görmektedir (McCauley, 2008: 113). Hâlbuki zihin bilgisayarvari bir sistem değil dinamik bir sistemdir ve insan düşüncesi bilişsel bilimin göz ardı ettiği sosyal bir yapıya sahiptir. Matematik sonuçlar, bilinen anlamda bilgisayarvari olmadığını göstermiştir. Beyin belki de kuantum bir bilgisayar gibi farklı çalışmaktadır (Thagard, 2014). Ayrıca beynimizin istemediği şeyleri beynimize rağmen de yapabiliriz. Çünkü beynin dışında ruh vardır. İnsanın kendisi dışında birde problemleri çözmek için bir bilgisayar gibi kullandığı beyni vardır. Steve Pinker'in ifade ettiği gibi 'beyin ruhun kullandığı bir cep bilgisayarıdır' (Bloom, 2005).

Dördüncü eleştiri sosyobiyojik evrimi yayan bir ideoloji olmasıdır (McCauley, 2008: 114). CSR'ye göre tanrılara olan inanç uyumlu bilişsel yapımızın evrimsel bir yan ürünüdür. Diğer bir deyişle CSR dini inanç ve davranışlarımız için naturalist ve evrimsel bir görüşe sahiptir. Dini inancın evrenselliğinden dolayı CSR'nin dini inanca dair yapmış olduğu evrimsel açıklamalar birer naturalist açıklama olduğu için teolojik açıklamayla karşı karşıya geldiğinde onu zayıflatabilir (Jong, 2012). Ayrıca insanların çalırların içindeki sesin yırtıcı hayvan olduğuna dair uyumlu durumu insanların neden doğüstü varlıklara inandığını yeterince açıklayamaz (Collier, 2014: 671).

Bilişsel bilim dini, insan sinir sisteminin evrimsel sürecindeki tesadüflerin sonucunda oluşan bir hata olarak açıklayarak ve insanın ruha sahip olmadığını ifade ederek dini inançları tehdit etmektedir. Bilişsel Bilim, NBIC olarak ifade edilen nano teknoloji, biyo teknoloji, enformasyon teknolojisi ve siber ölümsüzlük gibi yaklaşımlarla beraber insanların dine olan ihtiyacını ortadan kaldırmaya çalışmaktadırlar. İnsanoğlunu biyolojik organizmalar, robotlar olarak ifade edip siber ölümsüzlüğü sunarak Bilişsel Bilim, dinin merkezinde yer alan tanrı inancı gibi geleneksel inançları tehdit etmektedir. CS, insan beyninin biyokimyasal süreçlerini, yapısını, düşünce ve hareketleri ortaya çıkarmasına rağmen ruha rastlamamıştır (Bainbridge, 2005: 75).

Dini inançların evrimsel tecrübe bağlamında bilimsel olarak açıklanması gerektiği Bilişsel Bilimi tarafından iddia edilmektedir. Nörobiyolojideki ve evrimsel biyolojideki yeni gelişmeler dini inançların, binlerce nesillik evrimsel tecrübe yoluyla elde edilen sezgilerden türediğini iddia etmektedir. CS'deki bu görüşlerin tartışılmaz gerçekler olarak değerlendirilmemesi gerekir (Bresfold, 2005: 176).

Aslında Darwinizm ve Teizm arasındaki uzun ve kavgalı ilişki devam etmektedir. Yaşayan canlıların doğasını açıklamada tatmin olmayan evrimci bilim adamları dinin kendisini açıklamayı amaç edindiler. Pascal Boyer dinin boş bir şey fakat evrimleşmiş insan zihninin bir yan ürünü olduğunu ifade etmiştir. CSR, Nöroteoloji ve Grup Seleksiyonu gibi bilimsel yaklaşımlarla beraber dinle ilgili biyo-psikolojik teorilerin şemsiyesi altında yer almaktadır. CSR, özellikle Scott Atran ve Pascal Boyer gibi evrimci psikologlarla ilişkilidir. Bazı ateistler evrimin savaşı kazanıp teizmi yeneceğini umut etmektedir. Bundan dolayı Bilişsel Din Biliminin dâhil olduğu bu bilimlerin teizmi yok etmek için doğru silahları kullanacağından korkan bazı inançlı araştırmacıların bu alanı gözlemlediği hatta üzerinde çalıştığı iddia edilmektedir (Barrett, 2007b: 57). Hatta siber dinlerin şu anki dinlerin yerini alacağı savunulmaktadır (Bainbridge, 2005: 76-77).

Bilişsel Din Bilimini belki de en ilginç ve dikkat çekici kılan şey birbiriyle çatışmalı olduğu iki kavramın yani din ve bilimin birlikte bu disiplinin gövdesinde yer almasıdır. Daha önceki konferanslarda bilim ve din diyalogunu sağlamak için ortaya konmuşsa da sonuçta standart dine karşı bilim konferansları olarak neticelenmiştir (Oviedo, 2008: 391). Aslında ilk bakışta bu alandaki yazarlar direkt olarak dini inançlara saldırmamakta fakat inananların

kafalarına şüphelenmeleri için birçok sebep bırakmaktadırlar (Barrett, 2007b: 57-72). Şüphenin dışında doğrudan karşıt söyleme sahip olanlarda vardır. Örneğin Dennett ve Dawkins'ın kitapları dünyayı dini düşünceden kurtarmak için CSR'den bulgular içeren yaklaşımlara sahiptir (Barrett, 2007a: 779). Bilişsel bilim ateistler için yeni entelektüel bir destek sağlamaktadır. Freud'un dini hislerdeki bir bozukluk olarak görmesi gibi evrimci biyolog Dawkins de dini, bilişteki bir bozukluk olarak değerlendirmektedir (Kihlstrom, 2008).

Beşinci eleştiri CSR'nin çok dar bir alana sahip olmasıdır. Çünkü dinin yenilenmesini ve aktarımını etkileyen faktörleri evrimleşmiş mekanizmalarla sınırlar. Elbette bilişsel araştırmalar etnoğrafik ve tarihi bulgulardan yararlanmalıdır. CSR ağırlığını bilişsel mekanizmalara vererek ampirik araştırmayı arttırdığı iddiasındadır (McCauley, 2008: 114). Bunu da dini tecrübenin, zihinsel sürecin bilinç öncesi mekanizması diyebileceğimiz bir boyutuyla ilgilenerken ve özellikle dini tecrübenin içeriği ve bilinç çalışmalarına önem vermeyerek yapmaktadır. Tarihsel tecrübe göstermiştir ki; bir din teorisi, diğer alanlarla ilgilenmediği sürece doğru bir din resmi elde edemez (Oviedo, 2008: 391). Kısacası CSR'ye göre dini düşünceler evrim tarafından tasarlanmış örtük bilişsel sistemlerin yanlış kullanımından kaynaklanmaktadır. Bu tür bir tanım, dini düşüncelerin oluşumunu, gelişimini sağlayan açık bilişsel sistemleri göz ardı etmek demektir (Boyer ve Ramble, 2001: 535). Çünkü bilişsel kapasitemiz neyin bizim için inanılabilir olabileceğini açıklayabilir fakat belirli inançların neden diğer inançlardan ortaya çıktığını açıklayamaz (Ozoraç, 2005: 221).

Altınca eleştiri yoruma bakışı ile ilgilidir. CSR açıklamaya dayalı bir disiplin olma iddiasındadır; bundan dolayı daha bilimsel olduğu görüşündedir. Bunu da CSR akademik din çalışmalarında açıklayıcı teorilerin gerekliliğini fazla vurgulayarak yapmaktadır (Sorensen, 2005: 467). Bu vurgu CSR'nin açıklama ve yorumlama ile ilgili yaklaşımlarını problemli hale getirmektedir. Öncelikle insan düşünce ve davranışıyla alakalı her soru ne sadece yorumla ne sadece açıklamayla çözülebilir. Yorum ve açıklama birbirinden kaçamaz çünkü her açıklama bilgilerin yorumlanmasına, her yorum da kendisini oluşturan açıklayıcı teorilere bağlıdır (McCauley, 2008: 114). Yorum aynı zamanda olasılıkları hesaba katmaktır. Açıklayıcı yaklaşım, olasılıkları bilimsellik iddiasında olduğu için reddeder. Bu yeni bilimin yetersizliklerinden biride; dini süreçlerdeki olasılık derecesini göz önünde bulundurmadaki yetersizliğidir. Olasılık, insan ve sosyal bilimlerde kökleşmiş bir olgudur. Bu araştırmacıların çoğu olaylardaki önceden tahmin edilemezliği dikkate almalıdır. Her insan ve sosyal olay özel teorik bir muhakemeye ihtiyaç duyar. Tabi ki çok fazla olasılık doğru bir bilim inşa etmek için gerekli olan teşebbüsü yıkacaktır. Çünkü asla birkaç değişkenden fazlasını kontrol edilemez. Bilim daha ziyade süreç içerisinde yer alan değişiklikleri kontrol ettikten sonra ilerlemenin nasıl olacağını tahmin etmeye ve olasılığı azaltmaya çalışır. Bununla beraber toplumda ve insanda olan şeyler fiziksel ve biyolojik dünyada olandan farklı oranda ilerlemektedir (Oviedo, 2008: 392).

Sonuç olarak ta Bilişsel Din Biliminin cevaplaması gereken sorular şunlardır: 1) En az düzeyde sezgi karşıtı kavramlara inanmak diğer kavramlara inanmaktan daha kolay mı ya da zor mudur? Ritüellerin başarısı nasıl değerlendirilecektir? Bu değerlendirme ritüellerin tekrarlanıp tekrarlanmayacağını nasıl gösterecektir? 2) Eğer dini kavramlar doğal olarak bilişsel yapılar tarafından oluşturuluyorsa neden bazen dini kavramları kullanmak ve benimsemek zor gözükmektedir? 3) Biliş; dua, ibadet, din değiştirme gibi dini fenomenleri nasıl belirlemekte ve sınırlandırmaktadır? 4) Eğer çocuklar doğaüstü varlıkların özelliklerini kolayca ortaya koyuyorsa, neden yetişkinler birçok konuda zorluk yaşamaktadır? 5) Dini ritüel, bilişsel açıdan batıl inanç ve büyüden farklı mıdır? 6) Biliş; papazlar, peygamberler ve şamanlar gibi özel kişilerin dindar rollerini nasıl ortaya koyduyuyla ilişkili midir? (Barrett, 2000: 34) 7) Doğaüstü

varlıklar en az derecede sezgi karşısı olduğun için hatırlanabiliyorsa neden sadece tanrı ve ruh kavramları yaygın ama diğer hayali varlıklar bu kadar yaygın değildir? (Collier, 2014: 672) 8) Madem dine karşı evrensel bir bilişsel bir eğilimimiz var neden misyonerliğe, dini propagandaya bu kadar çok yatırım yapılıyor? Neden çoğu zaman dini inançları edinmek zordur? Buna bağlı olarak bilişsel yapımız dinin aktarılmasını nasıl etkiler? (Whitehouse, 2008: 41) 9) Teoloji, bozulmadan ya da zarar görmeden bilişsel din bilimi ile nasıl işbirliğine gidecektir? (Slyke, 2008: 43).

SONUÇ

Bilişsel Din Bilimi kendine has iddiaları olan bir disiplin. İlk bakışta, kendi ifadesiyle teolojinin sessiz kaldığı yerleri aydınlatma iddiasındadır. Çünkü kültürel ve tarihsel din çalışmalarındaki yorumlardan ziyade; insan psikolojisinin ve yapısının önemli unsurlarından olan zihin, biliş, içgüdü, beyin, sezgi gibi kavramlarla yorumların boşluğunu açıklamalarla doldurma iddiasındadır. Bu kavramları kullanarak dinin doğal temellerini ortaya koymaya çalışan CSR; yorumlamadan ziyade açıklamaya dayanan metoduyla bilimselliğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Fakat bu açıklayıcı tutum onu, inancı sezgi ve bilişe indirgeyen bir disiplin haline getirmekte ve bu yaklaşımıyla zihnin ürettiği bir tanrı anlayışı ortaya koymaktadır. Böylece din karşısı bir söylem oluşturarak kutsal tanrı inancına karşısı çıkmaktadır. İlk bakışta inancın kaçınılmazlığını ortaya koyar gibi gözükmekte fakat bu inancı bilişsel yapımızda meydana gelen bir tesadüf olarak değerlendirmektedir. Çünkü CSR (Bilişsel Din Bilimi)'ye göre bilişsel yapımız geçirdiği evrimle inancı doğurmaktadır ve biz kaçınılmaz olarak doğaüstü güçlere inanmaktayız. CSR'nin merkezinde yer alan evrim anlayışıyla bilimsel olduğunu iddia etmektedir. Bu ilginç din ve bilim – temelde evrim – birlikteliği şaşırtıcıdır. Çünkü din ve evrim arasındaki savaş düşünüldüğünde; evrimin karşısı olduğu inancı açıklamaya ve onun evrimsel sürecin sonucu olduğunu ifade etmeye çalışması temkinle yaklaşılması gereken bir meseledir. Hep bir üst aşamayı ifade eden evrimin burada bir ilerlemenin yani evrimleşmede oluşan inancın bir bilişsel hata ve tesadüf olması düşündürücüdür. Ayrıca metafiziği anlayan bir zekâ ile evrimleştiğimizi ve böyle bir zekâyâ sahip olduğumuzu söylemesi inançsızların evrimlerini tamamlayamadıklarına dair bir işaret olarak değerlendirilebilir mi? Acaba CSR evrimle inanca yönelttiği bu silahlarla kendisini vurduğunun farkında mıdır? İnançla olan savaşıdan galip çıkamayan evrim CSR ile bilimsellik iddiasında bulunup inancı kendi tekeline alarak ve kendi kavramlarıyla tanımlayarak şunu mu söylemeye çalışmaktadır: 'Bilimsel olan benim ve inancı ancak benimle tanımlayabilirsiniz ve onunla ilgili bir şey söylenecekse de ben söylerim'.

Kutsal bir inanç anlayışı olan insanların, inancı içimize koyan ve bizi bu inançla dünyaya gönderen tanrı anlayışı ile inancı evrim sonucunda oluşan bilişsel yapımızın kaçınılmaz sonucu olarak gören CSR anlayışı arasında bir mücadele gözükmektedir. Aslında bu mücadele din ve evrim arasındaki mücadelenin biçim değiştirmiş halidir. CSR içinde barındırdığı farklı disiplinlerle (psikoloji, nörobilim, antropoloji, bilgisayar bilimi, yapay zekâ gibi) bilimselliğini ortaya koymaya çalışarak evrimin varlığını desteklemeye çalışmaktadır. Fakat bu disiplinler arası yapı dinle ilgili çalışmalar yapan diğer bilim dallarını göz ardı etmektedir. Böylece dinle ilgili çalışmaların hepsini neredeyse göz ardı etmektedir. Bu durum işbirliğine dayandığı söyleyen bir disiplinin bilimselliği adına açıklanamayacak bir unsurdur.

Sonuç olarak kavramları, sınırları, teorileri net olarak ortaya konulamamış bu yeni doğmakta olan disiplinin geçici bir heves ya da moda olup olmadığını zamanla göreceğiz. Fakat şu bir gerçektir ki; bilişsel bilim yayılmaktadır. Bilimsellik iddiası, yapay zekâ ve bilgisayar bilimi gibi son dönemin gözde bilimlerini arkasına alması ona olan dikkatleri arttıracaktır.

Medyada – New York Times ve Atlantic Weekly gibi – da yer alarak akademik camianın dışına çıkması geniş kitlelerin dikkatine sunulduğunun göstergesidir. Richard Dawkins gibi ateistler buradan kendilerine malzeme çıkartmaktadır. Sonuçta bu disiplinde ortaya konan; inancın evrimsel bir tesadüf olduğu, tanrının psikologlar ve antropologlar tarafından bilimsel araştırmanın nesnesi haline geldiği ve sözü edilenin ‘Darwin’in Tanrısı’ olduğudur (Henig, 2007). Bu yüzden dikkatli araştırmalar yaparak; bir teori -evrim- merkezli olan bu disiplinin (CSR –Bilişsel Din Bilimi) din karşıtı söyleminin farkında olmalıyız.

KAYNAKÇA

- ANDRESEN, J.(2001). *Religion in Mind: Cognitive Perspectives on Religious Belief, Ritual, and Experience*. England: Cambridge University Press.
- BAINBRIDGE, W.S. (2005).The coming conflict between religion and cognitive science. C.G.Wagner(Ed.). in *Foresight, Innovation and Strategy: Toward a Wiser Future*. Maryland: World Future Society, 75-87.
- BARENTHIN, G.K.(2013).The Cognitive and Psychological Roots of Religion. *Unpublished Master Thesis*. Canada: University of Toronto.
- BARRETT, J. L.(2000).Exploring The Natural Foundations of Religion. *Trends In Cognitive Sciences*. 4.1, 29 - 34.
- BARRETT, J.L.(2007a). Cognitive science of religion : What is it and Why is it ?. *Religion Compass*.1, 768 - 786
- BARRETT, J.L.(2007b). Is the spell really broken? Bio- Psychological Explanations of Religion and Theistic Belief. *Theology and Science*.1, 57 - 72.
- BARRETT, J. L. and LANMAN, J. A. (2008). The science of religious Belief. *Elsevier –Religion*. 38,109 -124.
- BARRETT, J.L. and BURDETT, E.R.(2011).The Cognitive Science of religion. http://www.thepsychologist.org.uk/archivearchive_home.cfm?volumeID_24-editionID_199-ArticleID_1826-getfile_getPDFthepsychologistpsy0411barrett2.pdf (30 Eylül 2014).
- BENSON, J.E. (2007). New Cognitive Science of Religion and Religious Pluralism. *Dialog: A Journal of Theology*. 46. 4, 382 - 389.
- BLOOM, P.(2005). Is God an accident?. *Atlantic Weekly*. (<http://www.theatlantic.com/doc/200512/god-accident>.) (20 / 8 / 2008).
- BOYER, P. and RAMBLE, C. (2001). Cognitive templates for religious concepts: cross-cultural evidence for recall of counter-intuitive representations. *Elsevier-Cognitive Science*.25, 535-564.
- BRESFOLD, T. (2005). Lessons for religious education from cognitive science of religion. *Religious Education*.100. 2, 174 -190.
- COLLIER, M. (2014). The Natural Foundations of Religion. *Philosophical Psychology*.27.5, 665-680.
- GUTHRIE,S.E. ,(1996).Religion:What is it?.*Journal for the Scientific Study of Religion*. 35.4, 412-419.
- HENIG, R. M.(2007). Darwin’s God. *New York Times Magazine*. (<http://www.nytimes.com/2007/03/04/magazine/04evolution.t.html?ref=magazine>) (09 / 07 / 2008).
- JONG, J. (2012). The Cognitive Science of Religion and Christian Faith: Some Preliminary Considerations. *Christian Perspectives On Science and Technology*. 8, 1-12

- KIHLSTROM, J.F. (2008).What is Cognitive Science? And What Does It Have to Do with Religion?. <http://socrates.berkeley.edu/~kihlstrmRelCogSci08.htm> (30 Eylül 2014).
- LAWSON, E.T.(2000).Towards A Cognitive Science of Religion. *Numen*. 47, 339- 348
- MARTIN, L.H. (2004).The cognitive science of religion. *Method and Theory in the study of religion*.16, 201 - 204.
- McCAULEY, R.N. and WHITEHOUSE, H. (2003). New Frontiers in the Cognitive Science of Religion. (<http://www.qub.ac.uk/sa/WhitehouseICC.htm>) (04 / 05 / 2008)
- McCAULEY, R. N. (2008).Common Criticisms of the Cognitive Science of Religion – Answered. *Bulletin / CSSR*. 37. 4, 112-115.
- OVIEDO, L. (2008). Steps Toward A Cognitive science of religion. *Zygon*. 43.2, 385 -393.
- OZORAK, E.W. (2005). Cognitive Approaches to Religion. R.F.Paloutzian and C.L.Park (Ed.). *Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality*. America: The Guilford Press, 216-234.
- PYYSIAINEN, I. (2003). True Fiction: philosophy and psychology of religious belief. *Philosophical Psychology*.16.1, 109-125.
- SAGAR, R. J. (2011). The Cognitive Science of Religion/Atheism and Its Impact on Plantinga's Reformed Epistemology. *Unpublished Master Thesis*. England: University of Birmingham.
- SMEDES, T. A. (2014). Emil Brunner Revisited: On The Cognitive Science of Religion, The Imago Dei, and Revelation. *Zygon*. 49.1, 190-207.
- SORENSEN, J. (2005). Religion in Mind: A review article of the cognitive science of religion. *Numen*. 52, 465- 494.
- TREMLIN, T. (2003). Thought and Emotion in the scientific study of Religion: A Critical Review of Ilkka Pyysiainen's How Religion Works. *Journal of Cognition and Culture*. 3.3, 255-263.
- TREMLIN, T. (2004). Divine Minds: The Cognitive Foundations of God and Religion. *Unpublished Doctorate Dissertation*. America: Western Michigan University.
- TURK, M. (2009). Appraisal of Recent Evolutionary Theories of Religion: Cognitive Theories of Religion And Socially and Ecologically Adaptive Theories of Religion. *Unpublished Doctorate Thesis*. USA: Lutheran School of Theology.
- UPAL, M.A. (2005). Towards a Cognitive Science of New Religious Movements. *Journal of Cognition and Culture*. 5, 214-239
- SLYKE, J.A. V. (2005). Religion and Cognitive Science: Cognitive Constraints and Top-down Causation. (www.metanexus.net/conference2005/pdf/van_slyke.pdf) (07 / 06 / 2008)
- SLYKE, James Arthur Van. (2008).Theology in Mind: Reduction, Emergence, and Cognitive Science.*Unpublished Doctorate Dissertation*.USA: Fuller Theological Seminary.
- SYED, I.B. (2012).Sufism and Neurotheology. http://www.irfi.org/articles/articles_301_350/sufism_and_neurotheology.htm(17 Ekim 2012)
- THAGARD, P.(2014). CognitiveScience. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/cognitive-science/>. (4 Aralık 2014)
- VIAL, T.(2004).The Rubber meets the road: The Cognitive Science of Religion and Historical Ritualized Practises. *Method and Theory in the study of religion*.16, 292-300.
- VISALA, A. (2009). Religion Explained? A Philosophical Appraisal of The Cognitive Science of Religion. *Unpublished Doctorate Dissertation*. Finland: University of Helsinki.
- WHITEHOUSE, H. (2004).Modes of religiosity and the cognitive science of religion. *Method and Theory in the study of religion*. 16, 321-335.
- WHITEHOUSE, Harvey.(2008). Cognitive Evolution and Religion; Cognition and Religious Evolution. *Issues in Ethnology and Anthropology*. 3.3,35-47.